

Ius sacrum w rekonstrukcjach Ustawy XII Tablic

Ius Sacrum in reconstructions of the law of the Twelve Tables

Ius sacrum в реконструкциях Законов XII Таблиц

Ius sacrum у реконструкціях Закону XII Таблиць

MARIA ZABŁOCKA

Prof. dr hab., Uniwersytet Warszawski

e-mail: zablocky@interia.pl, <https://orcid.org/0000-0002-8673-8609>

Streszczenie: Po zniszczeniu oryginalnych tablic, już w starożytności starano się odtworzyć tekst Ustawy, ale źródła z tego okresu prawie się nie zachowały. Prace Rivaliusa i Alexandra ab Alexandro przytaczają tekst Decemwirów bez stosowania jakiegokolwiek systematyki. Dopiero Oldendorp, Hotomanus, tekst znajdujący się w Corpus Iuris Civilis, a następnie Gothofredus odtwarzają kolejność przepisów w odpowiednim porządku. W pracy Oldendorpa, Hotomanusa i w CIC systematyka oparta jest na podziale na *ius sacrum* – *ius publicum* – *ius privatum*; Gothofredus wziął pod uwagę komentarz Gaiusa, co spowodowało, że *ius sacrum* – lecz wyłącznie przepisy dotyczące obrzędów pogrzebowych – znalazło się w X tablicy. Powstaje pytanie, co Rzymianie rozumieli pod pojęciem *ius sacrum* i która z proponowanych palingenezji jest najbliższa mentalności ludzi z V w. przed Chr.

Słowa kluczowe: Ustawa XII Tablic, palingenezja, *ius sacrum*

Summary: After the destruction of the original tables, attempts were made to reconstruct the text of the Law as early as antiquity, but sources from that period have hardly survived. The works of Rivalius and Alexander ab Alexandro cite the text of the Decemviri without using any systematics. Only Oldendorp, Hotomanus, the text found in the Corpus Iuris Civilis (CIC) and then Gothofredus reproduce the correct order of the provisions. In the work by Oldendorp, Hotomanus and in the CIC, the systematics is based on the division into *ius sacrum* – *ius publicum* – *ius privatum*; while Gothofredus took into account the commentary of Gaius, which resulted in the *ius sacrum* – but only the regulations concerning funeral rites – being placed in Table 10. The question arises as to what the Romans meant by *ius sacrum* and which of the proposed palingeneses is closest to the mentality of the people of the fifth century BC.

Key words: Law of the Twelve Tables, palingeneses, *ius sacrum*

Резюме: После уничтожения оригинальных таблиц предпринимались попытки реконструировать текст Закона в античности, но источники этого периода почти не сохранились. В работах Ривалиуса и Александра аб Александро приводится текст Децемвиров без использования какой-либо систематики. Только Ольдендорп, Хотоманус, текст, содержащийся в *Corpus Iuris Civilis*, и затем Готофредус воспроизводят порядок положений в правильной последовательности. В работе Ольдендорпа, Хотомануса и в *Corpus Iuris Civilis*, систематика основана на разделении на *ius sacrum* – *ius publicum* – *ius privatum*; Готофредус принял во внимание комментарий Гая, в результате чего *ius sacrum* – но только положения, касающиеся погребальных обрядов – были помещены в X таблицу. Возникает вопрос, что римляне подразумевали под *ius sacrum* и какая из предложенных палингенез наиболее близка к менталитету людей V в. до н.э.

Ключевые слова: Законы XII Таблиц, палингенезия, *ius sacrum*

Резюме: Після знищення оригінальних таблиц вчинено в античності спроби реконструювати текст Закону, але джерел цього періоду майже не збереглося. Праці Рівалія та Александра аб Александро цитують текст Десятикнижжя без використання будь-якої систематики. Лише Ольдендорп, Хотоман, текст знайдений у Corpus Iuris Civilis, а потім Готофред відтворюють порядок положень у правильній послідовності.

У праці Олдендорпа, Хотомануса і в СІС систематика базується на поділі на *ius sacrum* – *ius publicum* – *ius privatum*; Готфред взяв до уваги коментар Гая, в результаті чого *ius sacrum* – але тільки норми, що стосуються похоронних обрядів – було розміщено в Х таблиці. Виникає питання, що римляни мали на увазі під *ius sacrum* і яка із запропонованих палінгенезій є найбільш близькою до ментальності людей V століття до н.е.

Ключові слова: Закон XII Таблиць, палінгенезис, *ius sacrum*

Wśród rozległych zainteresowań naukowych ks. Profesora Antoniego Dębińskiego, jednego z najwybitniejszych profesorów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, oprócz tematów związanych z prawem rzymskim, religią oraz rolą Kościoła w przekazywaniu wiedzy o starożytnym świecie, znajdują się tłumaczenia źródeł. Jednym z najważniejszych źródeł, dzięki którym antyczna tradycja prawna została przeszczepiona na grunt kultury średniowiecznej i epoki nowożytnej, jest praca arcybiskupa z Sewilii Izydora, zatytułowana *Etymologiarum sive originum libri XX*, która w skondensowanej formie miała pomieścić dostępną ówczesnie wiedzę o antycznym świecie. W pierwszej części rozdziału V – *O prawach i miarach czasu* Izydor przedstawił wątki poświęcone prawu i sprawiedliwości¹. W pierwszej części tego rozdziału, zatytułowanej *Twórcy ustaw* (po zaznaczeniu, że Mojżesz pierwszy objaśnił Żydom Boże prawo zawarte w Piśmie Świętym, Hermes Trismegistos pierwszy wydał ustawy dla Egipcjan, a dla Ateńczyków Solon), Izydor pisze: *Etym. V.1.3: Numa Pompilius, qui Romulo successit in regno, primus leges Romanis edidit; deinde cum populus seditiosos magistratus ferre non posset, Decemviros legibus scribendis creavit, qui leges ex libris Solonis in Latinum sermonem translatas duodecim tabulis exposuerunt.* („Numa Pompiliusz, który przejął królestwo Romulusa, pierwszy wydał ustawy Rzymianom. Następnie, kiedy zbuntowany lud nie mógł znieść urzędników, powołano Decemwirów do spisania ustaw, którzy przetłumaczone na łacinę ustawy z ksiąg Solona zamieścili na dwunastu tablicach”).

W nawiązaniu do zainteresowań ks. Profesora Antoniego Dębińskiego oraz wspomnianego dzieła Decemwirów chciałabym krótko przedstawić, jak wygląda odtwarzanie tego najważniejszego antycznego źródła prawa, a zwłaszcza znajdujących się tam przepisów dotyczących *ius sacrum*.

Jak wiadomo, Ustawa XII Tablic, spisana na drewnianych lub brązowych tablicach, została zniszczona w czasie najazdu Gallów. Wraz ze zniszczeniem tablic (spaleniem desek?) zawierających słowa nie zaginęła jednak znajomość tych słów. Z tego bowiem względu, że biegłość w prawie była jedną z cnót obywatelskich, jeszcze pod koniec republiki, jak stwierdza Cicero, uczono jej „w szkole” na pamięć². Wątpliwe jest, czy rzeczywiście w czasach młodości Cicerona uczono chłopców całej, niekrótkiej przecież

¹ Por. Izydor z Sewilii, *O prawach*, oprac. A. Dębiński, M. Jońca, Lublin 2021, s. 12.

² Por. Cic., *de leg.* 2.23.59: [...] *dicebamus enim pueri XII, ut carmen necessarium, quas iam nemo discit.*

Ustawy na pamięć. Raczej poznawali oni jedynie wyjątki charakterystyczne ze względu na treść techniczno-jurystyczną. Utrwalali w pamięci przykłady lingwistycznych zwrotów z minionych wieków³, zwrotów zaczerpniętych nie z oryginalnych tablic, bo tych już od dawna nie było, a jedynie z przekazów ustnych, powtarzanych czasami w kilku, różniących się między sobą wersjach „odmładzanych” i poprawianych⁴.

Sama znajomość słów Ustawy (mniej lub bardziej dokładnych) nie była jednak decydująca w praktycznym prowadzeniu sporów, gdyż słowa te należało odpowiednio zinterpretować. Początkowo interpretacji tekstu Ustawy XII Tablic dokonywali pontyfikowie⁵.

Działalność pontyfików była owiana tajemnicą. Tylko członkowie kolegium mieli dostęp do archiwum, w którym przechowywano *libri pontifices* zawierające m.in. formuły, dawniejsze orzeczenia i wyroki mające znaczenie w praktyce sądowej. Wiedza ta początkowo była dostępna jedynie patrycjuszom, gdyż do *lex Ogulnia*⁶ plebejusze byli wykluczeni ze sprawowania urzędów kapłańskich, a w konsekwencji nie znali prawa poza tekstem Ustawy XII Tablic – przekazywanym ustnie z pokolenia na pokolenie – oraz nielicznymi ustawami uchwalonymi w późniejszym czasie. Stopniowo jednak malał wpływ kolegium pontyfików. Związane było to z ogłoszeniem, kilka lat przed uchwaleniem *lex Ogulnia*, około 304 r. przed Chr., przez Cn. Flaviusa, syna wyzwolenca pisarza (*scriba*) Appiusa Claudiusa, kalendarza sądowego i zbioru *legis actiones*⁷, zwanego później *ius Flavianum*⁸. W tym

³ Por. A. Guarino, *Una palingenesi delle XII Tavole?*, Index 1991, t. 19, s. 225.

⁴ Por. tenże, *Cicerone come e quando*, Labeo 1990, t. 36, nr 2, s. 269 i n.

⁵ Por. D. 1.2.2.6: [...] *omnium tamen harum (scil. legum XII tabularum) et interpretandi scientia et actiones apud collegium pontificum erant*.

⁶ Por. Liv. 10.6.2–9; 10.9.2, a także G. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912, s.v. *Lex Ogulnia de auguribus et pontificibus*, s. 236; F. Wieacker, *Römische Rechtsgeschichte*, t. 1, München 1988, s. 527.

⁷ Por. Liv. 9.46.5: *civile ius, repositum in penetralibus pontificum, evulgavit fastosque circa forum in albo proposuit, ut, quando lege agi posset, sciretur*. Według świadectwa Liviusa (9.46.1–5) oraz Pomponiusa (D. 1.22.7: *Gnaeus Flavius scriba eius libertini filius subreptum librum populo tradidit* [...]) Gn. Flavius zabrał potajemnie powyższy zbiór i ogłosił go. Por. też Cic., *pro Mur.* 25; według Pliniusza (*nat. hist.* 33.17: [...] *hic (scil. Gn. Flavius) libertino patre alioqui genitus et ipse scriba Appi Caeci, cuius hortatu exceperat eos dies consultando adsidue sagaci ingenio promulgaratque* [...]) ogłoszenie nastąpiło z zachęty Appiusa. Por. też Macr., *sat.* 1.15.9.

⁸ Na temat rozważań, czy *ius Flavianum* zawierało tylko kalendarz sądowy, czy jedynie *legis actiones*, czy jedno i drugie zob. M. Schanz, C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, t. 1, wyd. 4, München 1927 (Nachdruck München 1959), s. 36 i n.; R.A. Bauman, *Lawyers in Roman Republican Politics. A Study of the Roman Jurists in Their Political Setting, 316–82 BC*, München 1983, s. 24; F. Wieacker, *Römische Rechtsgeschichte*, t. 1, s. 524 wraz z cytowaną tam literaturą.

też czasie Tiberius Coruncanius⁹, pierwszy plebejski *pontifex maximus*¹⁰ (w latach 254–243 przed Chr.), konsul (w 280 r. przed Chr.), zaczął publicznie objaśniać obowiązujące prawo¹¹.

Jednakże pierwszym prawnikiem w najpełniejszym tego słowa znaczeniu był dopiero Sextus Aelius Paetus Catus¹² (konsul w 198, cenzor w 194 r. przed Chr.)¹³. On bowiem otwiera okres, w którym prawnicy byli twórcami jurysprudencji jako nauki, czyli nie tylko zajmowali się działalnością praktyczną, lecz przy tym w sposób naukowy opracowywali przepisy prawne. Jest on autorem dzieła *Triper-tita*, będącego, jak określił je Pomponius¹⁴, kolebką nauki prawa (*veluti cunabula iuris*). Dzieło to swą nazwę zawdzięcza podziałowi na trzy części (*tria iura*), gdyż zawierało tekst Ustawy XII Tablic (*ius civile*), interpretację poszczególnych przepisów (*interpretatio*) i odpowiednio dobrane skargi (*legis actiones*). *Triper-tita*, pierwsze dzieło o charakterze naukowym, wychodzące poza zbiór formuł, była czytana i przerabiana w końcowym okresie republiki. Do naszych czasów zachowało się jedynie kilka fragmentów tego dzieła¹⁵. Zrekonstruowane szczątki nie mogą oddać nawet w przybliżeniu treści dzieła Aeliusa Catusa, które nie tylko było interpretacją osiągnięć Decemwirów, lecz także dzięki temu, iż przytaczało przepisy Ustawy XII Tablic, stanowiło prawdopodobnie pierwszą palingenezję rzymskiej kodyfikacji.

⁹ Por. M. Schanz, C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur...*, t. 1, s. 36 i n.; W. Kunkel, *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, Weimar 1952, s. 7, s. 56 i n.; F. D'Ippolito, *I giuristi e la città. Ricerche sulla giurisprudenza romana della Repubblica*, Napoli 1978, s. 29 i n.; R.A. Bauman, *Lawyers in Roman Republican Politics...*, s. 71 i n.; F. Wieacker, *Römische Rechtsgeschichte*, t. 1, s. 535 wraz z literaturą; F. Sini, *A quibus iura civibus praescribentur. Ricerche sui giuristi del III secolo a.C.*, Torino 1995, s. 81 i n.

¹⁰ Por. Liv. *per.* 18: *Tib. Coruncanius primus ex plebe pontifex maximus creatus est.*

¹¹ Por. D.1.2.2.35: [...] *ante Tiberium Coruncanium publice professum neminem traditur*; D. 1.2.2.38: [...] *Tiberius Coruncanius [...] qui primus profiteri coepit [...]*. Por. też Cic., *de orat.* 3.134; *Lael.* 18.

¹² Por. M. Schanz, C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur...*, t. 1, s. 236 i n.; F. Schulz, *History of Roman Legal Science*, Oxford 1946, s. 35; F. D'Ippolito, *Sextus Aelius 'Catus'*, Labeo 1971, t. 17, s. 284 i n.; tenże, *I giuristi e la città...*, s. 53 i n.; tenże, *Questioni decemvirali*, Napoli 1993, s. 118 i n.; R.A. Bauman, *Lawyers in Roman Republican Politics...*, s. 121 i n.; F. Wieacker, *Römische Rechtsgeschichte*, t. 1, s. 536 i n.; F. Sini, *A quibus iura civibus praescribentur...*, s. 131 i n.; A. Bottiglieri, *Sextus Aelius Paetus Catus (con. 198)*, w: *Scriptores Iuris Romani (direzione di Aldo Schiavone)*, t. 3. *Antiquissima Iuris Sapientia, Saec. VI–III a.C.*, Roma 2019, s. 314 i n.

¹³ Por. M. Zabłocka, *Pierwsza palingenezja Ustawy XII Tablic*, Prawo Kanoniczne 1993, t. 36, nr 3–4, s. 154.

¹⁴ Por. D. 1.2.2.38.

¹⁵ Por. F.P. Bremer, *Iurisprudentia antehadriana*, t. 1, Lipsiae 1896, s. 15; O. Lenel, *Palingenesia Iuris Civilis*, t. 1, Leipzig 1889 (Nachdruck Graz 1960), s. 2.

Następnymi komentatorami¹⁶ Ustawy byli: L. Acilius vel Atilius¹⁷, Valerius¹⁸, Servius Sulpicius Rufus¹⁹, Antistius Labeo²⁰, Gaius²¹, a także gramatyk Aelius Stilo Praeconius²². Niestety, również prace tych komentatorów (z wyjątkiem 20 fragmentów pochodzących od Gaiusa z jego *ad legem duodecim tabularum*, które przetrwały dzięki umieszczeniu ich w Digestach²³) nie zachowały się.

Ustawa XII Tablic była wspomniana jeszcze przez kompilatorów justyniańskich. W czasach średniowiecznych poszła ona, podobnie jak inne starsze źródła prawa, w zapomnienie i dopiero Renesans²⁴ przyniósł ponowne zainteresowanie Ustawą. Zaczęto zestawiać różne cytaty i fragmenty prac rzymskich prawników, historyków,

¹⁶ Por. F. Bona, *La certezza del diritto nella giurisprudenza tardo-repubblicana*, w: *La certezza del diritto nell'esperienza giuridica romana*, Padova 1987, s. 104 i n.

¹⁷ Por. Cic., *de leg.* 2.59. Por. też F.P. Bremer, *Iurisprudentia antehadriana*, t. 1, s. 18, a także M. Schanz, C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur...*, t. 1, s. 233; R.A. Bauman, *Lawyers in Roman Republican Politics...*, s. 132; O. Diliberto, *Materiali per la palinogenesi delle XII Tavole*, t. 1, Cagliari 1992, s. 24; F. D'Ippolito, *Questioni decemvirali*, s. 18 i n.; A. Manzo, *L. Acilius (praet. 197)*, w: *Scriptores Iuris Romani (direzione di Aldo Schiavone)*, t. 3, s. 328 i n.

¹⁸ Por. Festus, s.v. *Sanates*, L. 426. Valerius, autor *Explanatio XII Tabularum*, identyfikowany jest przez F.P. Bremerę (*Iurisprudentia antehadriana*, t. 1, s. 105) jako Q. Valerius Sorano. Por. też F. Bona, *Il «de verborum significatu» di Festo e le XII Tavole*. I. Gli «auctores» di Verrio Flacco, Index 1992, t. 20, s. 211–228; O. Diliberto, *Materiali...*, t. 1, s. 25 i n.

¹⁹ Por. Festus, s.v. *Pedem struit*, L. 232; s.v. *Sarcito*, L. 430; s.v. *Vindiciae*, L. 516; D. 50.16.237, por. też F.P. Bremer, *Iurisprudentia antehadriana*, t. 1, s. 228–230; R.A. Bauman, *Lawyers in Roman Transitional Politics. A Study of the Roman Jurists in Their Political Setting in the Late Republic and Triumvirate*, München 1985, s. 6 i n.; F. D'Ippolito, *Questioni decemvirali*, 140 i n.

²⁰ Por. Gell. 1.12.18; 6.15.1; 20.1.13, a także F.P. Bremer, *Iurisprudentia antehadriana*, t. 2.1, s. 81–83; O. Diliberto, *Materiali...*, t. 1, s. 29 i n.

²¹ Komentarz tego jurysty stanowi niezastąpiony materiał przy rekonstrukcji Ustawy. Por. ostatnio M. Lauria, *Ius Romanum*, t. 1.1, Napoli 1963, s. 33 i n.; S. Morgese, *Appunti su Gaio 'Ad legem duodecim tabularum'*, w: *Il modello di Gaio nella formazione del giurista (Atti del Convegno Torinese in onore del Prof. Silvio Romano)*, Milano 1981, s. 109 i n.; O. Diliberto, *Considerazioni intorno al commento di Gaio alle XII Tavole*, Index 1990, t. 18, s. 403 i n.; tenże, *Materiali...*, t. 1, s. 49 i n.; F. D'Ippolito, *Gaio e le XII Tavole*, Index 1992, t. 20, s. 279 i n.

²² Por. Festus, s.v. *Sonticum morbum*, L. 372, por. też R. Schöll, *Legis Duodecim Tabularum Reliquiae*, Lipsiae 1866, s. 9; M. Schanz, C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur...*, t. 1, s. 232; L. Strzelecki, *De legum XII Tabularum memoria apud Festum servata*, Eos 1966, t. 56, s. 108 i n.

²³ Są to: D. 1.2.1; 2.4.18; 2.4.20; 2.4.22; 2.11.6; 2.14.48; 10.1.13; 22.1.19; 44.6.3; 47.7.2; 47.7.4; 47.9.9; 47.22.4; 48.5.44; 50.16.233; 50.16.234; 50.16.235; 50.16.236; 50.16.237; 50.16.238.

²⁴ Dotychczasowe rekonstrukcje i tłumaczenia Ustawy XII Tablic zestawiał O. Diliberto w: *Materiali per la palinogenesi delle XII Tavole*, t. 2. *Repertorio delle edizioni a stampa (sec. XVI–XX)*, Cagliari 1998 oraz w: *Bibliografia ragionata delle edizioni a stampa della Legge delle XII Tavole (secoli XVI–XX)*, Roma 2001. Zestawieniem źródeł, które stały się podstawą rekonstrukcji Ustawy, zajmowała się także U. Agnati, *Leges Duodecim Tabularum. Le tradizioni letteraria e giuridica. Tabulae I–VI*, Cagliari 2002. Por. też O. Diliberto, *La palinogenesi decemvirale: dal manoscritto alla stampa*, w: *Le Dodici Tavole. Dai Decemviri agli Umanisti*, red. M. Humbert, Pavia 2005, s. 481 i n.; J.-L. Ferrary, *Saggio di storia della palinogenesi delle Dodici Tavole*, w: *Le Dodici Tavole...*, s. 503 i n.; D. Monteverdi, *La questione*

encyklopedystów, gramatyków czy filozofów, głównie Cycerona, aby poznać ten okryty legendą pomnik prawa rzymskiego. Pierwsze próby odtworzenia Ustawy pochodzą od Rivalliusa i Alexandra ab Alexandro. Aymarus Rivallius²⁵, jeden z pierwszych przedstawicieli humanizmu prawniczego we Francji, jest autorem wydanego w 1515 r. dzieła *Civilis historiae juris*, które uchodzi za pierwszą pracę poświęconą historii prawa. W księdze drugiej tego dzieła zestawiał 50 fragmentów, które pochodziły, jego zdaniem, z Ustawy XII Tablic. Prawie równocześnie Ustawą zainteresował się też przedstawiciel humanizmu włoskiego, neapolitańczyk Alexander ab Alexandro²⁶, który w pracy *Genialium Dierum Libri Sex* (1522), w znacznej części poświęconej historycznoprawnym badaniom porównawczym, w księdze szóstej (caput 10) przedstawił dzieło Decemwirów. Powoływał on słowa Ustawy i jednocześnie przytaczał odpowiednie rozwiązania prawne innych narodów. Jednak z tego względu, że w pracach Rivalliusa i Alexandra ab Alexandro trudno dopatrzeć się systematyki, można tu mówić jedynie o zestawieniu norm Decemwirów, a nie o rekonstrukcji we właściwym tego słowa znaczeniu²⁷.

Jednak ze względu na nieprzemijające znaczenie Ustawy XII Tablic, w której przepisach znalazły wyraz wykształcone w prawie rzymskim fundamentalne pojęcia prawa cywilnego – własność prywatna, możliwość rozporządzania w testamencie swoim majątkiem na wypadek śmierci oraz rozgraniczenie praw rzeczowych i zobowiązań – decydujące znaczenie ma nie tylko zestawienie przepisów Ustawy, lecz także dokładna rekonstrukcja tego pomnika prawa, czyli palingenezy²⁸. Co prawda skrajnie pesymistyczna hipoteza, wyrażona przez Antonio Guarino, mówi o niemożności odtworzenia XII Tablic, w każdym razie w obecnych czasach, ponieważ, jak się wyraził, był to „il coacervo di norme messo insieme dai *decemviri*, in modo

---

decemvirale. Itinerari e risultati di una complessa vicenda storiografica, Milano 2019 passim wraz z literaturą tam cytowaną.

²⁵ Na temat życia i twórczości Aymara Rivalliusa zob. H.E. Dirksen, *Übersicht der bisherigen Versuche zur Kritik und Herstellung des Textes der Zwölf-Tafel-Fragmente*, Leipzig 1824, s. 29 i n.; F.C. von Savigny, *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, t. 6, wyd. 2 (Nachdruck Darmstadt 1956), s. 449 i n.; E. von Möller, *Aymar du Rivail. Der erste Rechtshistoriker*, Berlin 1907, s. 12 i n.; D. Maffei, *Gli inizi dell'umanesimo giuridico*, Milano 1956, s. 138 i n.; J.-L. Ferrary, *Saggio...*, s. 506 i n.

²⁶ Na temat życia i twórczości Alexandra ab Alexandro zob. H.E. Dirksen, *Übersicht der bisherigen Versuche...*, s. 27 i n.; F.C. von Savigny, *Geschichte des römischen Rechts...*, t. 6, s. 457 i n.; D. Dal Re, *I precursori italiani di una nuova scuola di diritto romano nel secolo XV*, Roma 1878, s. 83 i n.; A. Maffei, *Influssi del Rinascimento nei giuristi napoletani*, Napoli 1940, s. 52 i n.; D. Maffei, *Alessandro d'Alessandro. Giureconsulto umanista (1461–1523)*, Milano 1956, s. 27 i n.; F.P. Gabrieli, s.v. *Alessandri Alessandro*, w: *Novissimo Digesto Italiano*, t. 1, red. A. Azara, E. Eula, Torino 1964, s. 476; J.-L. Ferrary, *Saggio...*, s. 510.

²⁷ Przytoczenie zestawień przepisów XII Tablic dokonanych przez Rivalliusa i Alexandra ab Alexandro por. M. Zabłocka, *Ustawa XII Tablic – rekonstrukcje doby Renesansu*, Warszawa 1998, s. 20 i n.

²⁸ Słowo *palingenezyja* pochodzi od *palin* – znów i *genesis* – stworzenie, narodzenie.

da noi assolutamete inconoscibile [...]”²⁹. Trudno jednak przypuszczać, że praktyczni Rzymianie dokonali spisu w sposób zupełnie chaotyczny, który utrudniałby korzystanie z przepisów tam zawartych.

Na systematykę zbioru Decemwirów pierwszy zwrócił uwagę dopiero Johann Oldendorp³⁰. Ten wielki niemiecki humanista, żyjący w XVI w., zasłynął głównie dzięki swym pracom o prawie natury. W jednej z nich, zatytułowanej *Eισαγωγή iuris naturalis sive elementaria introductio iuris naturae gentium et civilis*, wydanej w Kolonii w 1539 r.³¹, podkreślał wartość prawa naturalnego, dzięki któremu można odróżnić prawo dobre od złego. Twierdził też, że prawo cywilne jest wyrazem prawa naturalnego. Najstarsze zaś spisane rzymskie prawo cywilne zostało zawarte w Ustawie XII Tablic, o której pisał Ciceron w *de legibus*. Z tych względów, po krótkich uwagach na temat *ius naturale*, *ius gentium* i *ius civile*, przytoczył Oldendorp Tablice Mojżeszowe – *Leges Divinae Tabulae Decem*, każde z przykazań zaopatrując krótkim komentarzem³². Następnie zestawiał reguły prawa pochodzące głównie z tytułu *de diversis regulis iuris antiqui* Digestów, które – jego zdaniem – odnoszą się do poszczególnych przykazań (*Quomodo regulae iuris ex naturae praeceptis collectae sint, aliquot exempla protyronibus. Ex tit. ff. de regul. iur.*).

Po przedstawieniu prawa bożego przystąpił Oldendorp do omawiania *leges duodecim tabularum*. Zebrane fragmenty zbioru Decemwirów ułożył w XII

²⁹ A. Guarino, *Una palingenesi...*, s. 225 i n., a zwłaszcza s. 228; tenże, *Lenigma di fondo*, Index 1995, t. 23, s. 378. Poprzednio o braku systematyki w Ustawie zob. G. Scherillo, *Il sistema civilistico*, w: *Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz nel XLV anno del suo insegnamento*, t. 4, Napoli 1953, s. 464. J. Sondel (*Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997, s. XVI) pisze, że była to kodyfikacja „uporządkowana jedynie w ogólnych zarysach”. Podobnie O. Diliberto (*Una palingenesi ‘aperta’*, w: *Le Dodici Tavole...*, s. 237) stwierdza, że zbiór Decemwirów trudno nazwać kodyfikacją w dzisiejszym tego słowa znaczeniu, co najwyżej jest to „percorso paligenetico”; tenże, *La palingenesi decemvirale*, w: *XII Tabulae. Testo e commento*, t. 1, red. M.F. Cursi, Napoli 2018, s. 35. Ponadto A. Guarino (*Una palingenesi...*, s. 228) podkreśla, że oryginalny tekst nie zawierał ani prawa sakralnego, ani publicznego.

³⁰ Na temat życia i twórczości Johanna Oldendorpa zob. H.E. Dirksen, *Übersicht der bisherigen Versuche...*, s. 32 i n.; R. Stintzing, *Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft*, t. 1, München–Leipzig 1880, s. 325; E. Wolf, *Große Rechtsdenker der deutschen Geistesgeschichte*, Tübingen 1939, s. 101 i n.; F. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, wyd. 2, Göttingen 1967, s. 283 i n.; F.P. Gabrieli, s.v. *Oldendorp Johann*, w: *Novissimo Digesto Italiano*, t. 11, red. A. Azara, E. Eula, Torino 1965, s. 806 i n.; K. Sójka-Zielińska, *‘Ius publicum’ – ‘ius privatum’ w systematyce prawa XVI w.*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 1985, t. 37, z. 2, s. 179 i n.; J. Otto, s.v. *Oldendorp Johann*, w: *Juristen. Ein biographisches Lexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, red. M. Stolleis, München 1995, s. 462 i n.; J.-L. Ferrary, *Saggio...*, s. 511 i n.

³¹ Na temat innych wydań zob. R. Stintzing, *Geschichte...*, t. 1, s. 325, n. 2.

³² Por. M. Zabłocka, *Regulae iuris Romani ad «Leges Divinarum Tabularum Decem»*, w: *Łacińskie paremie w europejskiej kulturze prawnej i orzecznictwie sądów polskich*, red. W. Wołodkiewicz, J. Krzynówek, Warszawa 2001, s. 31 i n.

częściach-tytułach mających obrazować XII Tablic. Wszystkie części, z wyjątkiem pierwszej, opatrzył tytułami. Pierwszy i drugi tytuł został podzielony na podczęści – *caput*. W każdym tytule czy *caput* na początku umieścił Oldendorp fragmenty mające się znajdować w danej tablicy, następnie zawarł komentarz (*interpretatio*) wybranych fragmentów, w którym m.in. wskazał, skąd zaczerpnął tekst. Nawiązanie do systematyki Ustawy XII Tablic było jednak czysto formalne, gdyż w rzeczywistości fragmenty zostały ułożone według systematyki cyceroniańskich *de legibus*, które – jak zaznaczył sam Oldendorp – stanowiły dla niego wzór. Cicero bowiem, przedstawiając wizję idealnego prawa, omówił najpierw normy dotyczące prawa boskiego, potem prawa publicznego i, jak się wydaje, w tej części *de legibus*, która nie zachowała się do naszych czasów, przedstawił prawo prywatne, co sugerują jego słowa: [...] *de iudiciis arbitror*, [...] *de iure populi Romani, quem ad modum instituisti* [...] ³³. Arpinata nie zwerbalizował podziału prawa na *ius sacrum* – *ius publicum* – *ius privatum*. Jednak powszechne przekonanie w późniejszych wiekach o tym, że *de legibus* były rzeczywistym komentarzem do Ustawy XII Tablic spowodowało, że wśród elit intelektualnych Rzymu utrwalił się pogląd o trójpodziale przepisów Ustawy XII Tablic. O *ius sacrum* – *ius publicum* – *ius privatum* wspominał wykształcony na dziełach Cicerona słynny rzymski retor Quintilianus ³⁴. O trójpodziale Ustawy pisał też później cieszący się wielkim szacunkiem u współczesnych poeta Ausonius ³⁵. Wydaje się jednak, że to nie Ausonius czy wcześniej Quintilianus, ale Cicero był faktycznym twórcą idei trójpodziału. Idei, którą przekazał w swych *de legibus*. Powołując się na dzieło Cicerona, nawiązał Oldendorp do tego trójpodziału i w tytule I zgrupował fragmenty dotyczące *ius sacrum*, tytuł II poświęcił *ius publicum*, zaś tytuły III–XII – *ius privatum*.

Zgodnie z tą systematyką w tytule I zajął się Oldendorp sprawami związanymi z kultem bogów, ochroną miejsc poświęconych, obchodzeniem różnych świąt, omówieniem rodzajów i funkcji kapłanów rzymskich, *sacrilegium*, *periurium* i innymi naruszeniami prawa bożego, a także normami związanymi z obrzędami pogrzebowymi (*caput* I – *De cultu deorum*; *caput* II – *De templis et lucis*; *caput* III – *De duplici deorum genere*; *caput* IIII – *De feriis*; *caput* V – *De hostiis, et officiis sacerdotum*; *caput* VI – *De duobus sacerdotum generibus*; *caput* VII – *De nocturnis mulierum sacrificiis, ac ludis*; *caput* VIII – *De sacrilegio, periurio, incestu*; *caput* IX – *De sumptibus funerum, et sepulchris*). Tylko *caput* IX jest wyborem przepisów,

³³ Por. Cic., *de leg.* 3.47–48.

³⁴ Por. Quint., *inst. orat.* 2.4.34.

³⁵ Por. O. Diliberto, *Conoscenza e diffusione delle XII Tavole nell'età del basso impero. Primo contributo, w: Nozione formazione e interpretazione del diritto. Dall'età romana alle esperienze moderne. Ricerche dedicate al Professor Filippo Gallo*, Milano 1997, s. 205 i n. Na temat Ausoniusa por. też szerzej na s. 12.

które prawdopodobnie – zgodnie z dzisiejszymi palingenezjami – znajdowały się w Ustawie XII Tablic. Cicero przywołuje je i omawia w różnych miejscach *de leg.* 2.23.58 – 2.25.64.

Do ułożenia fragmentów w kolejności zaproponowanej przez Oldendorpa nawiązał³⁶ Franciscus Hotomanus³⁷ (François Hotman – ur. 23 sierpnia 1524 r. w Paryżu, zm. 12 lutego 1590 r. w Bazylei). Od 1546 r. był profesorem prawa rzymskiego na paryskiej Sorbonie, potem wykładał w Lozannie, Strasburgu, Walencji, Bourges, Genewie i Bazylei. Był przyjacielem Cujaciusa i jego następcą na katedrze w Bourges³⁸. Odtworzenia tekstu Ustawy dokonał Hotomanus w dziele *De legibus XII tabularum tripartita. Commentatio* (Lugduni 1564), umieszczonym później – jako *Liber III: Commentationem in leges XII. tabularum continens*, szp. 369/370 i n. – w ogólniejszym opracowaniu zatytułowanym *Antiquitatum Romanarum libri V*, które znajduje się w zbiorze jego prac *Operum Tomus Tertius* (Vignon 1600).

Przy rekonstrukcji zbioru Decemwirów nie brał Hotomanus pod uwagę podziału na XII tablic. Pracę swą zatytułował *De legibus XII tabularum tripartita*, w czym nawiązał do tytułu pracy rzymskiego jurysty Sextusa Aeliusa, który pierwszy dokonał rekonstrukcji Ustawy. Jednak nawiązanie to jest czysto formalne, gdyż sprowadza się wyłącznie do podziału materiału na trzy części. Praca Sextusa Aeliusa zwała się *Tripertita*, ponieważ zawierała tekst Ustawy XII Tablic (*ius civile*), interpretację poszczególnych przepisów (*interpretatio*) i wreszcie odpowiednio dopasowane skargi (*legis actiones*). Natomiast praca Hotomanusa została nazwana *Tripartita* z uwagi na to, że celem autora było wyodrębnienie *ius sacrum*, *ius publicum* i *ius privatum*.

Inspiratorem takiej kolejności zestawianych fragmentów Ustawy prawdopodobnie i w tym przypadku był Cicero, którego prace Hotomanus wielokrotnie powołuje.

³⁶ Na temat XVI-wiecznych prób palingenezy Ustawy XII Tablic: Balduinusa (*Leges Romuli et Leges XII Tabularum Libri II*, Lugduni 1550), Contiusa (*Lectiones subsecivae iuris civilis* – Lib. I, cap. 14, Lugduni 1555), Charondasa (*Ad leges duodecim tabularum liber singularis*, Paris 1555?) oraz Prateiusa (*Iurisprudentia vetus sive Draconis et Solonis nec non Romuli Romanorum regis ac XII Tabularum leges collectae*, Lugduni 1559) zob. H.E. Dirksen, *Übersicht der bisherigen Versuche...*, s. 39, n. 60 b.; s. 43, n. 68; s. 48, n. 75d oraz s. 50, n. 78a.

³⁷ Na temat życia i twórczości Hotomanusa zob. H.E. Dirksen *Übersicht der bisherigen Versuche...*, s. 50 i n.; R. Stintzing, *Geschichte...*, t. 1, s. 383 i n.; D. Maffei, *Gli inizi...*, s. 61 i n.; W. Vogel, *Franz Hotmann und die Privatrechtswissenschaft seiner Zeit*, Münster 1960, s. 1 i n.; D.R. Kelley, *François Hotman. A Revolutionary's Ordeal*, Princeton 1973, s. 3 i n.; J. Otto, s.v. *Hotman (Hotmannus) François*, w: *Juristen...*, s. 293 i n.; H. Olszewski, s.v. *Hotman François*, w: tegoż, *Słownik twórców idei*, Poznań 1998, s. 162 i n.

³⁸ Por. F.P. Gabrieli, s.v. *Hotman François*, w: *Novissimo Digesto Italiano*, t. 8, red. A. Azara, E. Eula, Torino 1965, s. 110.

Sam Hotomanus tłumaczy³⁹ ponadto, że choć Ausonius pisząc w utworze *Griphus*⁴⁰ o trójpodziale przepisów Ustawy XII Tablic na *ius sacrum* – *ius privatum* – *ius publicum* umieścił prawo prywatne na drugim miejscu, to jednak należy wziąć pod uwagę autorytet zarówno Quintiliana (lib. II cap. IIII)⁴¹, który mówi: [...] *nam et genera sunt tria sacri, publici, privati iuris* [...], jak i Liviusa⁴². Wysuwają oni *ius publicum* przed *ius privatum*⁴³. Dlatego też Hotomanus grupuje zebrane fragmenty Ustawy XII Tablic w następującej kolejności: część I – *ius sacrum*; część II – *ius publicum*; część III – *ius privatum*.

Przy odtwarzaniu tekstu Hotomanus po raz pierwszy zaproponował dwojaki, stosowany do dziś sposób powoływania tekstu. Tam, gdzie był pewien słów Ustawy, przytaczał je wielkimi literami (wersalikami) z użyciem czasowników w trybie rozkazującym. W przypadkach jedynie prawdopodobnych, gdy miał wątpliwości, zapisywał tekst małymi literami z użyciem czasowników w trybie przypuszczającym – we współczesnych rekonstrukcjach w tych przypadkach cytowane są fragmenty tekstu autora zajmującego się danym zagadnieniem.

Zrekonstruowany przez Hotomanusa tekst Ustawy XII Tablic, dotyczący *ius sacrum*, brzmi następująco⁴⁴:

De iure sacrorum legis XII tabularum fragmenta.

SACRA PRIVATA PERPETUA MANENTO.

HOMINEM MORTUUM IN URBE NE SEPELITO, NEVE URITO.

*** HOC PLUS NE FACITO.

Ut mortui tribus ricinijs, et vinculis purpurae, decemque tibicinibus efferrentur.

Rogum ascia ne polito.

MULIERES GENAS NE RADUNTO, NEVE LESSUM FUNERIS ERGO HABENTO.

HOMINI MORTUO NE OSSA LEGITO, QUO POST FUNUS FACIAT: *Extra quam si militiae aut peregre mortuus sit.*

Uti servilis unctura, omnisque circumpotatio tolleretur.

³⁹ Por. Hotomanus, *De legibus XII Tabularum. Praefatio*, s. 13 i n.

⁴⁰ Na temat tego utworu Ausoniusa por. dalsze rozważania na s. 12.

⁴¹ Por. Quint., *inst. orat.* 2.4.34.

⁴² Por. Liv. 3.34.6: [...] *publici, privatique iuris* [...]. Liwiusz nie wspomina nic o *ius sacrum*.

⁴³ Na temat dychotomii *ius publicum* – *ius privatum* w systematyce prawa XVI w. zob. K. Sójka-Zielińska, '*Ius publicum*' – '*ius privatum*'..., s. 167 i n.

⁴⁴ Tekst na podstawie wydania Lugduni 1564. Co do drobnych zmian w pisowni poszczególnych słów czy wyjątkowo niektórych przepisów w wydaniu zamieszczonym w *Opera*, t. 3, Vignon 1600, por. tekst całej rekonstrukcji Ustawy w moim artykule *Leges duodecim tabularum secundum Hotomanum restructae*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 1997, t. 49, z. 1–2, s. 223 i n.

Uti ne sumptuosa respersio fieret, neve murrata potio mortuo inderetur: neve longae coronae, neve acerrae adhiberentur.

QUI CORONAM PARIT, IPSE PECUNIAVE EIUS VIRTUTIS ERGO ARGUITOR: IPSIQUE MORTUO PARENTIBUSQUE EIUS DUM INTUS POSITUS ERIT, FORISQUE FERETUR, SINE FRAUDE IMPOSITA ESTO.

Uti plura funera ne uni fierent, neve lecti plures inferrentur.

Neve aurum addito: ast quoi auro dentes vincti erunt, im cum illo sepelire, urereve, sine fraude esto.

Uti ne rogam bustumve novum propius LX pedes adjici aedes alienas invito domino, neve forum sepulcri bustumve usucapi liceret.

Tekst odtworzony przez Hotomanusa, choć w innej kolejności niż we współczesnych rekonstrukcjach, obejmuje prawie cały materiał jaki i dziś przypisywany jest Decemwirom. Tylko nieliczne z przytoczonych fragmentów nie znalazły uznania w oczach romanistów, którzy zajmują się rekonstrukcją Ustawy.

Sama rekonstrukcja zakłada pewny, w zasadzie ściśle przestrzegany, układ materiału. W części *De iure sacrorum* umieścił Hotomanus 13 fragmentów. Pierwszy z nich nakazuje zachowywać *sacra privata*, następne dotyczą zaś obrzędów pogrzebowych (por. FIRA tabl. X). Przy wszystkich fragmentach części pierwszej powołuje się Hotomanus na Cicerona, przede wszystkim na jego *de legibus*, ale i na mowy, sporadycznie – na Serviusa oraz prawa Solona. W *De iure publico* znajduje się 10 fragmentów. Fragmenty trzeciej części *De iure privato* zebrał Hotomanus, opierając się na źródłach prawniczych i literackich. W tej najobszerniejszej części znajdują się 72 fragmenty.

Warto też przypomnieć mało znany dziś dodatek zamieszczony w czwartym tomie bardzo rozpowszechnionego w owych czasach wydania *Corpus Iuris Civilis* (Lugduni 1600)⁴⁵. Dodatek ten nosi tytuł *Fragmenta Veteris Iuris Romani: hoc est Legis XII. Tabularum, ex variis authoribus collecta, ut ex ipsorum locorum indice seu collatione apparet: servata in his Ausonij et eius sectatorum ipsius iuris triperta divisione, quae etiam confirmari videtur ex I.J. lib. J. D. De rer. divis.*⁴⁶ Mottem rekonstrukcji umieszczonym przez wydawców w *Corpus Iuris Civilis* jest dwuwiersz zaczerpnięty z *edyllium*⁴⁷ Ausoniusa zatytułowanego *Griphus ternarii numeri*.

⁴⁵ Por. O. Diliberto, *Bibliografia ragionata...*, s. 122.

⁴⁶ *I.J. lib. J. D. De rer. divis.* oznacza fragment pierwszy tytułów *De rerum divisione* Instytucji i *Digestów* (I. 2.1.1 pr. oraz D. 1.8.1 pr.).

⁴⁷ *Edyllum, eidyllum(on)* albo *idyllium(on)* to – jak podaje F. Bobrowski (*Słownik łacińsko-polski*, t. 1, Wilno 1903, szp. 1237) – rodzaj krótkich wierszów, poematów, epigramatów, którym dał tytuł Ausonius.

Ausonius⁴⁸, poeta cieszący się u współczesnych wielkim szacunkiem, wychowawca cesarza Gracjana, pełnił również zaszczytne stanowisko *comes et quaestor sacri palati*, był prefektem Galii, następnie (wraz z synem) prefektem Italii, Ilyrii i Afryki, a w roku 379 po Chr. został konsulem. Do grona jego przyjaciół należeli wybitni ludzie tamtej epoki, tacy jak Symmachus i Paulinus – późniejszy biskup z Nola.

Motywyw przewodnim utworu *Griphus* jest ukazanie symbolicznej liczby 3⁴⁹. Ausonius w sposób trochę beżładny, lecz popisując się erudycją, wylicza, jakie występowały w mitologii, ekonomii, historii, a także w innych dziedzinach przypadki triady godne zapamiętania. Trzy były np. Faty, trzy Syreny, trzy wojny punickie, trzy cele medycyny (*servare, cavere i mederi*), materia składa się z trzech elementów (Boga, świata i formy), potrójny jest jeden Bóg, trzy są rodzaje interdiktów, trzy rodzaje *capitis deminutio*. Pomędzy tymi przykładami znajduje się następujący dwuwiersz:

*ius triplex, tabulae quod ter sanxere quaternae:
sacrum, privatum et populi commune quod usquam est.*

Słowa te, a także ich potwierdzenie, znajdujące się we fragmencie pierwszym tytułu *De rerum divisione*⁵⁰ Digestów i Instytucji, oraz zapewne przykład rekonstrukcji Hotomanusa spowodowały, że fragmenty Ustawy XII Tablic, dotyczące *ius sacrum*, zostały ułożone w *Corpus Iuris Civilis* w następujący sposób:

De Iure Sacrorum
Tit. seu Cap. I.

1. Divos caste adeunto, pietatem adhibendo, opes amovento. Qui secus faxit, Deus ipse vindex erit.
2. Separatim nemo habessit deos, neve novos sive advenas, nisi publice adscitos, privatim colunto.

⁴⁸ Na temat życia i twórczości Ausoniusa zob. F. Marx, s.v. *Ausonius* Nr 3, w: *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, t. 2, Stuttgart 1896, szp. 2562 i n.; M. Schanz, C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur...*, t. 4.1, wyd. 2, München 1959 s. 21 i n.; J. Mantke, s.v. *Ausonius*, w: *Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, wyd. 3, Warszawa 2001, s. 106 i n.; M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska. Okres cesarstwa*, Warszawa 1992, s. 505 i n.; O. Diliberto, *Conoscenza...*, s. 208 i n.; W.-L. Liebermann, s.v. *Ausonius*, w: *Brills's Encyclopaedia of the Ancient World. New Pauly*, t. 2, red. H. Schneider, H. Cancik, Leiden–Boston 2003, szp. 392–395.

⁴⁹ Na temat liczby 3 por. też Isidorus, *Liber numerorum qui in sanctis Scripturis occurrunt*, cap. IV. *De ternario numero*, gdzie wśród licznych przykładów znajdują się następujące: trzy razy Piotr zapałł się Jezusa, trzy dni był Jezus w grobie, trzy są święte języki: hebrajski, grecki i łacina.

⁵⁰ Por. D. 1.8.1 pr. oraz I. 2.1.1 pr. Tu jednak trójpodział wygląda nieco inaczej, a mianowicie wszystkie rzeczy dzielą się na *res divini iuris* – *res humani iuris*, te ostatnie zaś na *res publicae* i *res privatae*.

3. Constructa a Patribus delubra habento.
4. Lucos in agris habento. Et Larium sedes.
5. Ritus familiae patriaeque servanto.
6. Sacra privata perpetua manento.
7. Hominem mortuum un urbe ne sepelito, neve urito.
8. Hoc plus ne facito.
9. Rogum ascia ne polito.
10. Mulieres genas ne radunto, neve lessum funeris ergo habento.
11. Homini mortuo ne ossa legito, quo post funus faciat: Extra quam si militiae aut peregre mortuus sit.
12. Uti servilis unctura omnisque circumpotatio tolleretur.
13. Uti ne sumptuosa respersio fieret neve murrata potio mortuo inderetur: neve longae coronae, neve accerrae adhiberentur.
14. Qui coronam parit, ipse pecuniave eius virtutis ergo arguitor: ipsique mortuo parentibusque eius, dum intus positus erit, forisque feretur, sine fraude imposita esto.
15. Uti plura funera ne uni fierent, neve electi plures inferrentur.
16. Neve aurum addito: ast quoi auro dentes vincti erunt im cum illo sepelire urereve, sine fraude esto.
17. Rogum bustumve novum ne propius aedes alienas LX pedes invito domino, adii-cito: neve forum sepulchri bustumve usucapito.

Jak więc widać, w tytule *de Iure Sacrorum* zostały umieszczone fragmenty mówiące o postępowaniu ludzi wobec bogów (Boga), nakazujące oddawanie im stosownej czci, budowanie świątyń, przestrzeganie starych obyczajów. Ponadto w części tej umieszczono przepisy dotyczące obrzędów pogrzebowych.

Powszechnie przyjmuje się, że pierwszej nowożytnej palingenezji Ustawy XII Tablic dokonał dopiero Jacobus Gothofredus.

Jacobus Gothofredus⁵¹ (Jacques Godefroy – ur. w Genewie 13 listopada 1587 r., zm. również w Genewie 22 czerwca 1652 r.) pochodził z prawniczej rodziny. Jego ojciec, Dionysius, sławny prawnik, jest znany powszechnie jako wydawca *Corpus Iuris Civilis cum notis* (Genevae 1583), gdzie nazwa *Corpus Iuris Civilis* została po raz pierwszy użyta w druku, zaś brat Gothofredusa, Theodorus, interesował się tak prawem, jak i historiografią władców Francji. Sam Jacobus Gothofredus zajmował się nie tylko pracą naukową (od 1619 r. był profesorem prawa Uniwersytetu w Genewie), powierzano mu również wysokie godności w administracji państwowej, brał udział w wielu misjach dyplomatycznych. Wydaje się, że był bardziej utalentowany

⁵¹ Na temat życia i twórczości Gothofredusa zob. H.E. Dirksen, *Übersicht der bisherigen Versuche...*, s. 77 i n.; R. Stintzing, *Geschichte...*, t. 1, s. 385 i n.; F.P. Gabrieli, s.v. *Godefroy Jacques*, w: *Novissimo Digesto Italiano*, t. 7, red. A. Azara, E. Eula, Torino 1961, s. 1145; E. Holthöfer, s.v. *Godefroy (Gothofredus)*, *Jacques*, w: *Juristen...*, s. 240 i n.

niż ojciec, jednak powszechnie jest mniej znany. Tak jak i ojciec, zajmował się krytycznymi wydaniem źródeł, był wydawcą *Kodeksu Teodozjańskiego* (Lion 1665), a jego komentarz do tego dzieła do dziś jest niezastąpiony.

Wcześniej jednak zainteresował się najstarszym źródłem prawa rzymskiego, skrzętnie gromadził wszelkie cytaty z Ustawy XII Tablic. Efektem tej pracy było opublikowanie w Heidelbergu w 1616 r. dzieła zatytułowanego *Fragmenta XII. Tabularum suis nunc primum tabulis restituta, probationibus, notis et indice munita*. Składa się ono z sześciu ksiąg, które zawierają kolejno: rekonstrukcję Ustawy wraz z parafrazą poszczególnych przepisów; historię uchwalenia Ustawy; zestawienie źródeł do poszczególnych przepisów z obszernym komentarzem Gothofredusa; zestawienie komentarzy rzymskich jurystów do Ustawy XII Tablic; wyjaśnienia Gothofredusa do poszczególnych słów każdej tablicy oraz indeks fragmentów Ustawy XII Tablic. Dzieło zostało następnie (1653) umieszczone w zbiorze zatytułowanym: *Fontes Quatuor Juris Civilis in unum collecti: puta LEGIS XII. TABULARUM Fragmenta quae supersunt, ordini suo restituta, una cum ejus Historia, Probationibus, Notis et Glossario; LEGIS JULIAE ET PAPIAE itidem fragmenta suo ordini red-dita, Notisque illustrata; EDICTI PERPETUI, ut et SABINIANORUM LIBRORUM ordo feriesque*, a potem w trzecim tomie E. Ottonis *Thesaurus Juris Romani* (Basileae 1744).

Porządkując zebrany materiał, Gothofredus jako pierwszy zwrócił uwagę na te wskazówki, które do dziś służą badaczom starającym się zrekonstruować zbiór Dwunastotablicowy. W *Praefatio ad Lectorem* (szp. 11 i n.), w podtytule *Probatio ordinis XII. Tabularum* (szp. 18 i n.) przedstawił zasady, jakie przyświecały mu przy dokonywaniu rekonstrukcji. Przyznał, że podczas porządkowania fragmentów Ustawy XII Tablic nie kierował się wyłącznie jednym kryterium: *non unam neque simplicem mihi viam munivi*. Przede wszystkim skrzętnie gromadził wszelkie starożytne świadectwa, które się zachowały. Następnie starannie uporządkował fragmenty pracy Gaiusa *ad XII. Tabulas*⁵². Wybrał też świadectwa pewne, potwierdzające porządek Ustawy. Według Gothofredusa takich świadectw-przekazów jest sześć:

1. Przede wszystkim zwrócił uwagę na trzy „płaszczyzny” prawa (*tres Juris positiones seu species Tabulis*) znajdujące się w Ustawie, co zostało potwierdzone przez Ausoniusa w utworze *Grypho de ternario numero* (*Idyll.* 11 v. 61):

*Jus triplex, Tabulae quod ter sanxere quaternae:
Sacrum, Privatum, Populi commune quod usquam est.*

⁵² Przy referowaniu uwag i przytaczaniu rekonstrukcji Gothofredusa starałam się odtworzyć zarówno styl jego komentarza, jak i pisownię poszczególnych słów.

Z przywołanego fragmentu wynika – objaśnia Gothofredus – że Tablice Decemwirów były podzielone na trzy części: *Jus Sacrum*; *Jus Privatum*; *Jus Publicum*. Jednak porządek przedstawiony przez Ausoniusa nie w pełni da się utrzymać.

2. Następnie zauważył, że Decemwirowie na początku tablic umieścili przepis *IN IUS VOCATIONE*. **Pierwsza** bowiem tablica mówiła *de IN IUS VOCANDO*, co wiadomo z przekazu Cicerona (lib. 2. *de Legib.* cap. 23): *Discebamus pueri XII. ut carmen necessarium*⁵³; a także z innego fragmentu tej księgi (cap. 4) brzmiącego: *A parvis, didicimus, SI IN IUS VOCAT, ATQUE EAT, et ejusmodi leges alias nominare*⁵⁴.

3. Po trzecie, jak uczy Atejus Capito, **druga** tablica ukazywała porządek *de Judiciis*. Prawnik ten o przepisie *de die Judicii obeundo* napisał tak częściowo, czyli dodając zastrzeżenie, co znajdujemy u Festusa pod hasłem *Reus: Numa in SECUNDA Tabula secunda lege: in qua scriptum est [si] quid horum fuat unum Judici Arbitrove reove, eo die diffensus esto*⁵⁵. Ponadto druga tablica traktowała też *de Furtis*, co stwierdza Labeo u Gelliusa (lib. 7 cap. 15): *Labeo in libro de XII. TABULIS SECUNDO, acria et severa judicia de Furtis habita esse apud veteres scripsit*⁵⁶. Labeo napisał komentarz do Ustawy XII Tablic w jednej księdze, zapewne odpowiadający poszczególnym tablicom⁵⁷.

4. Dionysius Halicarnasseus (lib. 2. pag. 97) podaje, że **czwarta** tablica traktowała *de Jure patrio*. Tak bowiem pisał o prawie ojca do trzykrotnej sprzedaży syna: *καὶ ἔστιν ἐν τῇ τετάρτῃ τῶν λεγομένων δώδεκα δέλτων*⁵⁸.

5. Cicero (lib. 2 *de Legib.* cap. 25) wyraźnie poświadcza, że **dziesiąta** tablica zawierała przepisy *de Jure Sacro*. Tak bowiem mówił o prawach zmarłych i grobowcach: *sumptuosa funera et lamentabilia Solonis lege sublata sunt: Quam legem eisdem prope verbis Nostri viri in DECIMAM Tabulam conjecerunt*⁵⁹.

6. Na końcu tenże Dionysius Halicarnasseus (lib. 10 pag. 694) tak mówi w przepisach, które były zawarte w dwóch ostatnich tablicach: *ne Patribus cum plebe conubii jus esset*⁶⁰.

⁵³ Por. Cic., *de leg.* 2.23.59.

⁵⁴ Por. Cic., *de leg.* 2.4.9.

⁵⁵ Por. Festus, s.v. *Reus*, L. 336.

⁵⁶ Por. Gell. 6.15.1.

⁵⁷ F.P. Bremer (*Iurisprudentia antehadriana...*, t. 2.1) mówi o co najmniej dwóch księgach komentarza Labeona do XII Tablic, łącząc słowo *secundo* nie z drugą tablicą, lecz z drugą księgą komentarza Labeona.

⁵⁸ Por. Dion Hal. 2.27.3.

⁵⁹ Por. Cic., *de leg.* 2.25.64.

⁶⁰ Por. Dion Hal. 10.60.5.

Po zbadaniu tego wszystkiego (*quem tibi, Lector, nunc exhibemus primi*) należy przyjąć – jako oczywiste – wskazane dowody odpowiedniego porządku Ustawy XII Tablic.

Z powyższych ustaleń wynika, że nie tylko prawo prywatne, lecz także publiczne poprzedzało prawo sakralne. W każdym razie Tullius – referuje Gothofredus – gdy mówi o przepisach *de Jure Sacro*, zaznacza, że zajmowały one *Ultimam decem Tabularum*⁶¹. Wtedy gdy mówi się o porządku tablic, należy pamiętać, że dwie ostatnie od dziesięciu poprzednich były oddzielone jako te, które zostały dodane celem uzupełnienia dziesięciu wcześniejszych.

Następnie Gothofredus podkreśla, że należy jak najstaranniej przyjrzeć się komentarzowi Gaiusa *ad legem duodecim tabularum*⁶², gdyż dzieło to stanowi niezawodną pomoc w śledzeniu porządku tablic. Wiadomo, że Gaius napisał sześć ksiąg komentarza do XII Tablic, odpowiadających treściowo (zgadzających się) zagadnieniom tam poruszonym, w takiej – zdaniem Gothofredusa – kolejności, że w każdej księdze znajdowała się interpretacja dwóch tablic. Oznacza to, że pierwsza księga to komentarz do pierwszej i drugiej tablicy, druga księga – do trzeciej i czwartej tablicy itd.

Następnie przeprowadził Gothofredus szczegółową analizę wszystkich fragmentów Gaiusa *ad legem XII tabularum* znajdujących się w Digestach. 19 z tych fragmentów (na 20 tam zachowanych) ma dokładne oznaczenie, z której księgi komentarza Gaiusa zostały zaczerpnięte.

Wziąwszy to wszystko pod uwagę, zaproponował Gothofredus następującą kolejność tablic.

Tabl. I (*de in ius vocando*) – to fragmenty odzwierciedlające tok postępowania *in iure*;

Tabl. II (*de iudiciis et de furtis*) – to nie tylko przepisy regulujące postępowanie *apud iudicem*, lecz także fragmenty dotyczące kradzieży dokonywanej w różny sposób;

Tabl. III (*de rebus creditis*) – zawiera fragmenty dotyczące depozytu, lichwy oraz ukazujące tok prowadzenia egzekucji;

Tabl. IV (*de iure patrio et connubii*) – mówi o nabyciu i utracie *patria potestas*;

Tabl. V (*de iure haereditatum et tutelarum*) – mówi o możliwości rozporządzenia majątkiem i ustanowienia tuteli na wypadek śmierci oraz o dziedziczeniu beztestamentowym;

---

⁶¹ Por. poprzednie rozważania w pkt 5. W rzeczywistości Cicero mówi tu o dziesiątej, a nie o ostatniej tablicy.

⁶² Co do tytułu dzieła Gaiusa por. S. Morgese, *Appunti su Gaio...*, s. 109 i n.

Tabl. VI (*de iure domini et possessionis*) – zawiera fragmenty dotyczące władania rzeczami, a także mówiące o *trinoctium* i *repudium*;

Tabl. VII (*de delictis*) – przedstawia różne delikty z wyjątkiem *furtum*;

Tabl. VIII (*de iure praediorum, id est de iuribus praediorum*) – zawiera fragmenty określające szerokość dróg i miedzy, mówiące o *sodales*, skardze działowej oraz o prawach na rzeczy cudzej;

Tabl. IX. (*de iure publico*) – to zbiór różnych fragmentów z zakresu prawa publicznego, w tym także karnego;

Tabl. X (*de iure sacro*) – to fragment mówiący o *iusiurandum* oraz zawierający przepisy dotyczące obrzędów pogrzebowych;

Tabl. XI stanowi suplement do pierwszych pięciu tablic i zawiera trzy fragmenty: o uchwalaniu prawa, zakazie małżeństw między patrycjuszami i plebejuszami oraz o *detestatio sacrorum*;

Tablica XII stanowi suplement do tablic VI–X i zawiera fragmenty dotyczące *pignus*, poświęcenia rzeczy spornej, fałszywych zeznań oraz odpowiedzialności za *furtum* niewolnika.

Należy podkreślić, że rekonstrukcja Gothofredusa jest oparta na naukowych założeniach, polegających na szukaniu odpowiedniego porządku tablic w samych źródłach: we fragmentach wyraźnie mówiących, z której tablicy dany przepis pochodzi oraz w komentarzu Gaiusa. Założenia te przyjmowane są przez późniejszych badaczy i uznawane za trafne do dziś. Rekonstrukcja Gothofredusa nie zrywa całkowicie z palingenezjami sporządzonymi przez jego poprzedników, czyli z podziałem całego materiału na *ius sacrum* – *ius publicum* – *ius privatum*. Nowość stanowi tu zmiana kolejności omawianych zagadnień. U Oldendorpa i Hotomanusa, a także we fragmentach umieszczonych w *Corpus Iuris Civilis* na plan pierwszy wysuwane było *ius sacrum*. Gothofredus zauważa, że taka kolejność jest niewłaściwa. Zajmując się dokładniej⁶³ podziałem prawa w XII Tablicach, cytuje co prawda słowa Ausoniusa i Quintiliana: *Legum genera sunt tria: sacri, publici, privati iuris*⁶⁴, ale zauważa też, że niektórzy juryści dzielili prawo na *ius publicum* i *ius privatum*⁶⁵. Gothofredus powołuje ponadto – mający pierwszorzędne znaczenie – przekaz Pliniusia, który brzmi: [...] *quam peritus ille et privati iuris et publici*⁶⁶, wysuwając na pierwsze miejsce prawo prywatne. Zaslugą Gothofredusa jest właśnie wysunięcie na plan pierwszy *ius privatum* jako tej „części” prawa, która była spisana głównie przez Decemwirów.

⁶³ Por. lib. II, cap. V, § 2: *Ius privatum, publicum, sacrum, lege XII. Tabul. sancitum*, szp. 65.

⁶⁴ Por. Quint., *inst. orat.* 2.4.34.

⁶⁵ Por. Liv. 3.34.6.

⁶⁶ Por. Plin., *ep.* 1.22.2.

Dzięki tym wszystkim spostrzeżeniom oraz naukowym założeniom rekonstrukcję Gothofredusa wyróżniają trwale wartości. Autor nie dał się zwieść dążeniom do przedstawienia konsekwentnego podziału przepisów Ustawy. Wydaje się, że był bardziej zwolennikiem oryginalności pracy Decemwirów niż w pełni logicznej systematyki. Praca Gothofredusa stanowiła podstawę dla dalszych prób doskonalenia rekonstrukcji, jakie sporządzali Dirksen⁶⁷, Schöll⁶⁸, Voigt⁶⁹, Bruns⁷⁰, Girard⁷¹, Riccobono⁷², Flach⁷³, Crawford⁷⁴.

Jak wynika z powyższego wywodu, w rekonstrukcji Gothofredusa *ius sacrum* „powędrowało” do tablicy X, czyli ostatniej, jeśli nie liczyć dwóch tablic dodanych do poprzednich. Czy takie umiejscowienie *ius sacrum* w tamtych czasach było możliwe? Czy rzeczywiście starożytni Kwirycci, u których prawo boskie *fas* było nierozdzielnie związane z prawem ludzkim *ius*, umieściliby przepisy dotyczące *ius sacrum* na samym końcu?⁷⁵ Czy kolejność zaproponowana przez Cicerona nie odzwierciedlała w większym stopniu mentalności ludzi V w. przed Chr. niż teksty Gaiusa pozbawione w wielu wypadkach wzmianek o religijnym pochodzeniu czy powiązaniu instytucji prawnych z prawem boskim?⁷⁶ Wreszcie co Rzymianie rozumieli pod pojęciem *ius sacrum*, czy to samo, co my obecnie? Czy prawo sakralne to tylko przepisy dotyczące pogrzebów (tabl. X), czy może odpowiedzialności ludzi wobec bogów za czyny przestępcze, jak np.: przepisy mówiące o powieszeniu na ofiarę bogini plonów Cererze osoby, która wypasała czy wycinała w nocy cudze plony (przepis ten w rekonstrukcji Riccobono umieszczony jest dwa razy – tabl. 8.9 i 8.24b); o wyklęciu patrona (*sacer*), który oszukał klienta – tabl. 8.21; o składaniu baranka w ofierze – tabl. 8.24a; o zakazie poświęcania bogom rzeczy, o które toczy się spór – tabl. 12.4; czy też obowiązków wobec przodków i bogów: niezaniebdywanie *sacra*

⁶⁷ Por. H.E. Dirksen, *Übersicht der bisherigen Versuche...*, s. 29 i n.

⁶⁸ Por. R. Schöll, *Legis...*, passim.

⁶⁹ Por. M. Voigt, *Die XII Tafeln. Geschichte und System des Civil- und Criminal-rechtes wie -Prozesses der XII Tafeln*, t. 1, Leipzig 1883 (Neudruck Leipzig 1966), s. 693 i n.

⁷⁰ Por. C.G. Bruns, *Fontes Iuris Romani Antiqui*, Lipsiae 1893, s. 15 i n.

⁷¹ Por. P.F. Girard, *Textes de droit Romain*, Paris 1913, s. 12 i n.

⁷² Por. S. Riccobono, *Fontes Iuris Romani Antejustiniani*, t. 1, Florentiae 1941, s. 23 i n.

⁷³ Por. D. Flach, *Die Gesetze der frühen römischen Republik. Text und Kommentar*, Darmstadt 1994, s. 109 i n.

⁷⁴ Co do zmian w systematyce XII tablic, jakie wprowadzili następcy Gothofredusa, por. J.-L. Ferrary, *Saggio...*, s. 541 i n. Szczególnie daleko od rekonstrukcji Gothofredusa odbiega palingenezja M.H. Crawforda (*Roman Statutes*, t. 2, London 1996, s. 578 i n.), który na pierwszej tablicy umieszcza wszystkie delikty.

⁷⁵ Na temat *ius sacrum* w XII tablicach zob. też M. Humbert, *La codificazione decemvirale tentativo d'interpretazione*, w: *Le Dodici Tavole...*, s. 20 i n.

⁷⁶ Por. M. Zabłocka, *Odsakralizowany Gaius*, *Zeszyty Prawnicze* 2022, z. 22.2, s. 241 i n.

familiaria, o których wspominają Plaut, Cicero, Owidiusz i inni pisarze? Czy więc rekonstrukcja znajdująca się w *Corpus Iuris Civilis* z 1600 r., która wspomina dawnych bogów, Lary, ryty domowe i te związane z państwem⁷⁷ – jeśli chodzi o umieszczenie *ius sacrum* nie jest bardziej wiarygodna?

Bibliografia

- Agnati U., *Leges Duodecim Tabularum. Le tradizioni letteraria e giuridica. Tabulae I–VI*, Cagliari 2002.
- Alexander ab Alexandro, *Genialium Dierum Libri Sex*, Romae 1522.
- Amirante L., *Per una palingenesi delle XII Tavole*, Index 1990, t. 18.
- Amirante L., *Un'ipotesi di lavoro: le «sequenze» e l'ordine delle norme decemvirali*, Index 1992, t. 20.
- Bauman R.A., *Lawyers in Roman Republican Politics. A Study of the Roman Jurists in Their Political Setting, 316–82 BC*, München 1983.
- Bauman R.A., *Lawyers in Roman Transitional Politics. A Study of the Roman Jurists in Their Political Setting in the Late Republic and Triumvirate*, München 1985.
- Bobrowski F., s.v. *Edyllium, eidyllium(on)* albo *idyllium(on)*, w: F. Bobrowski, *Słownik łacińsko-polski*, t. 1, Wilno 1903.
- Bona F., *Il «de verborum significatu» di Festo e le XII Tavole. I. Gli «auctores» di Verrio Flacco*, Index 1992, t. 20.
- Bona F., *La certezza del diritto nella giurisprudenza tardo-repubblicana*, w: *La certezza del diritto nell'esperienza giuridica romana*, Padova 1987.
- Bottiglieri A., *Sextus Aelius Paetus Catus (con. 198)*, w: *Scriptores iuris Romani (direzione di Aldo Schiavone)*, t. 3. *Antiquissima Iuris Sapientia, Saec. VI–III a.C.*, Roma 2019.
- Bremer F.P., *Iurisprudencia antehadriana*, t. 1, t. 2.1, Lipsiae 1896–1898.
- Bruns C.G., *Fontes Iuris Romani Antiqui*, Lipsiae 1893.
- Crawford M.H., *Roman Statutes*, t. 2, London 1996.
- Cytowska M., Szelest H., *Literatura rzymska. Okres cesarstwa*, Warszawa 1992.
- Dal Re D., *I precursori italiani di una nuova scuola di diritto romano nel secolo XV*, Roma 1878.
- Diliberto O., *Bibliografia ragionata delle edizioni a stampa della Legge delle XII Tavole (secoli XVI–XX)*, Roma 2001.
- Diliberto O., *Conoscenza e diffusione delle XII Tavole nell'età del basso impero. Primo contributo*, w: *Nozione formazione e interpretazione del diritto. Dall'età romana alle esperienze moderne. Ricerche dedicate al Professor Filippo Gallo*, Milano 1997.
- Diliberto O., *Considerazioni intorno al commento di Gaio alle XII Tavole*, Index 1990, t. 18.

⁷⁷ Por. opis różnych starożytnych obrzędów przedstawiony przez Owidiusza w jego *Fasti* w pięknym tłumaczeniu W. Wesołowskiej, *Fasti. Kalendarz poetycki*, Wrocław 2008.

- Diliberto O., *Contributo alla palingenesi delle XII Tavole. Le 'sequenze' nei testi gelliani*, Index 1992, t. 20.
- Diliberto O., *La palingenesi decemvirale: dal manoscritto alla stampa*, w: *Le Dodici Tavole. Dai Decemviri agli Umanisti*, red. M. Humbert, Pavia 2005.
- Diliberto O., *La palingenesi decemvirale*, w: *XII Tabulae. Testo e commento*, t. 1, red. M.F. Curisi, Napoli 2018.
- Diliberto O., *Materiali per la palingenesi delle XII Tavole*, t. 1, Cagliari 1992.
- Diliberto O., *Materiali per la palingenesi delle XII Tavole*, t. 2. *Repertorio delle edizioni a stampa (sec. XVI-XX)*, Cagliari 1998.
- Diliberto O., *Una palingenesi 'aperta'*, w: *Le Dodici Tavole. Dai Decemviri agli Umanisti*, red. M. Humbert, Pavia 2005.
- D'Ippolito F., *Gaio e le XII Tavole*, Index 1992, t. 20.
- D'Ippolito F., *I giuristi e la città. Ricerche sulla giurisprudenza romana della Repubblica*, Napoli 1978.
- D'Ippolito F., *Questioni decemvirali*, Napoli 1993.
- D'Ippolito F., *Sextus Aelius 'Catus'*, Labeo 1971, t. 17.
- Dirksen H.E., *Übersicht der bisherigen Versuche zur Kritik und Herstellung des Textes der Zwölf-Tafel-Fragmente*, Leipzig 1824.
- Ferrary J.-L., *Saggio di storia della palingenesi delle Dodici Tavole*, w: *Le Dodici Tavole. Dai Decemviri agli Umanisti*, red. M. Humbert, Pavia 2005.
- Flach D., *Die Gesetze der frühen römischen Republik. Text und Kommentar*, Darmstadt 1994.
- Gabrieli F.P., s.v. *Godefroy Jacques*, w: *Novissimo Digesto Italiano*, t. 7, red. A. Azara, E. Eula, Torino 1961.
- Gabrieli F.P., s.v. *Hotman François*, w: *Novissimo Digesto Italiano*, t. 8, red. A. Azara, E. Eula, Torino 1965.
- Gabrieli F.P., s.v. *Oldendorp Johann*, w: *Novissimo Digesto Italiano*, t. 11, red. A. Azara, E. Eula, Torino 1965.
- Gabrieli F.P., s.v. *Rivail Aymar (du)*, w: *Novissimo Digesto Italiano*, t. 16, red. A. Azara, E. Eula, Torino 1969.
- Gothofredus J., *Fragmenta XII. Tabularum suis nunc primum tabulis restituta, probationibus, notis et indice munita*, Heidelberg 1616.
- Guarino A., *Cicerone come e quando*, Labeo 1990, t. 36, nr 2.
- Guarino A., *Lenigma di fondo*, Index 1995, t. 23.
- Guarino A., *Una palingenesi delle XII Tavole?*, Labeo 1991, t. 19.
- Girard P.F., *Textes de droit Romain*, Paris 1913.
- Holthöfer E., s.v. *Godefroy (Gothofredus), Jacques*, w: *Juristen. Ein biographisches Lexikon. Von Antike bis zum 20. Jahrhundert*, red. M. Stolleis, München 1995.
- Hotman T., *De legibus XII tabularum tripartita Franc. Hotmani Juriconsulti Commentario*, Lugduni 1564.
- Humbert M., *La codificazione decemvirale tentativo d'interpretazione*, w: *Le Dodici Tavole. Dai Decemviri agli Umanisti*, red. M. Humbert, Pavia 2005.
- Izydor z Sewilli, *O prawach*, oprac. A. Dębiński, M. Jońca, Lublin 2021.
- Kelley D.R., *François Hotman. A Revolutionary's Ordeal*, Princeton 1973.
- Kunkel W., *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, Weimar 1952.
- Kwintylian, *Kształcenie mówcy*, tłum. i oprac. M. Brożek, Wrocław 1951.

- Lauria M., *Ius Romanum*, t. 1.1, Napoli 1963.
- Lenel O., *Palingenesia Iuris Civilis*, t. 1, Leipzig 1889 (Nachdruck Graz 1960).
- Liebermann W.-L., s.v. *Ausonius*, w: *Brill's Encyclopaedia of the Ancient World. New Pauly*, t. 2, red. H. Schneider, H. Cancik, Leiden–Boston 2003.
- Maffei A., *Influssi del Rinascimento nei giuristi napoletani*, Napoli 1940.
- Maffei D., *Alessandro d'Alessandro. Giureconsulto umanista (1461–1523)*, Milano 1956.
- Maffei D., *Gli inizi dell'umanesimo giuridico*, Milano 1956.
- Mantke J., s.v. *Ausonius*, w: *Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, wyd. 3, Warszawa 2001.
- Mantke J., s.v. *Isidorus Hispalensis*, w: *Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, wyd. 3, Warszawa 2002.
- Manzo A., *L. Acilius (praet. 197)*, w: *Scriptores iuris Romani (direzione di Aldo Schiavone)*, t. 3. *Antiquissima Iuris Sapientia, Saec. VI–III a.C.*, Roma 2019.
- Marx F., s.v. *Ausonius* Nr 3, w: *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, t. 2, Stuttgart 1896.
- Mommsen Th., *Römisches Staatsrecht*, t. 2.1, Leipzig 1887 (Nachdruck Graz 1952).
- Monteverdi D., *La questione decemvirale. Itinerari e risultati di una complessa vicenda storiografica*, Milano 2019.
- Morgese S., *Appunti su Gaio 'Ad legem duodecim tabularum'*, w: *Il modello di Gaio nella formazione del giurista (Atti del Convegno Torinese in onore del Prof. Silvio Romano)*, Milano 1981.
- Möller von E., *Aymar du Rivail. Der erste Rechtshistoriker*, Berlin 1907.
- Oldendorp J., *Εἰσαγωγή iuris naturalis sive introductio iuris naturae, gentium et civilis*, Coloniae 1539.
- Olszewski H., s.v. *Hotman François*, w: H. Olszewski, *Słownik twórców idei*, Poznań 1998.
- Otto J., s.v. *Hotman (Hotomannus) François*, w: *Juristen. Ein biographisches Lexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, red. M. Stolleis, München 1995.
- Otto J., s.v. *Oldendorp Johann*, w: *Juristen. Ein biographisches Lexikon. Von Antike bis zum 20. Jahrhundert*, red. M. Stolleis, München 1995.
- Owidiusz, *'Fasti'. Kalendarz poetycki*, przeł. i oprac. E. Wesołowska, Wrocław 2008.
- Riccobono S., *Fontes Iuris Romani Antejustiniani*, t. 1, Florentiae 1941.
- Rivallius A., *Civilis historiae Iuris sive in XII Tab. Leges commentariorum libri quinque. Historiae Iuris Pontifici liber Singularis*, Valentiae 1515.
- Rotondi G., *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912.
- Savigny von F.C., *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, t. 6, wyd. 2, Heidelberg 1850 (Nachdruck Darmstadt 1956).
- Schanz M., Hosius C., *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, t. 1, wyd. 4; t. 4.1, wyd. 2, München 1927 (Nachdruck München 1959).
- Scherillo G., *Il sistema civilistico*, w: *Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz nel XLV anno del suo insegnamento*, t. 4, Napoli 1953.
- Schöll R., *Legis Duodecim Tabularum Reliquiae*, Lipsiae 1886.
- Schulz F., *History of Roman Legal Science*, Oxford 1946.
- Sini F., *A quibus iura civibus praescribentur. Ricerche sui giuristi del III secolo a.C.*, Torino 1995.
- Sondel J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997.

- Sójka-Zielińska K., *'Ius publicum' – 'ius privatum' w systematyce prawa XVI w.*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 1985, t. 37, z. 2.
- Stintzing R., *Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft*, t. 1, München–Leipzig 1880.
- Strzelecki L., *De legum XII Tabularum memoria apud Festum servata*, *Eos* 1966, t. 56.
- Wieacker F., *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, wyd. 2, Göttingen 1967.
- Wieacker F., *Römische Rechtsgeschichte*, t. 1, München 1988.
- Vogel W., *Franz Hotmann und die Privatrechtswissenschaft seiner Zeit*, Münster 1960.
- Voigt M., *Die XII Tafeln. Geschichte und System des Civil- und Criminal-rechtes wie -Prozesses der XII Tafeln*, t. 1, Leipzig 1883 (Neudruck Leipzig 1966).
- Wolf E., *Große Rechtsdenker der deutschen Geistesgeschichte*, Tübingen 1939.
- Zabłocka M., *'Ius sacrum' w rekonstrukcji XII Tablic Oldendorpa*, w: *Pro bono Reipublicae. Księga jubileuszowa Profesora Michała Pietrzaka*, red. P. Borecki, A. Czohara, T.J. Zieliński, Warszawa 2009.
- Zabłocka M., *Leges duodecim tabularum secundum Hotomanum reconstructae*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 1997, t. 49, z. 1–2.
- Zabłocka M., *Odsakralizowany Gaius*, *Zeszyty Prawnicze* 2022, z. 22.2.
- Zabłocka M., *Pierwsza palingenezja Ustawy XII Tablic*, *Prawo Kanoniczne* 1993, t. 36, nr 3–4.
- Zabłocka M., *Regulae iuris Romani ad «Leges Divinarum Tabularum Decem»*, w: *Łacińskie paremie w europejskiej kulturze prawnej i orzecznictwie sądów polskich*, red. W. Wołodkiewicz, J. Krzynówek, Warszawa 2001.
- Zabłocka M., *Ustawa XII Tablic – rekonstrukcje doby Renesansu*, Warszawa 1998.